

UOT: 93

Məhərrəm ZÜLFUQARLI
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
"İctimai fənlər" kafedrasının professoru. t.ü.e.d,
mzulfugarli@mail.ru

Quba qalası – yer üzündən silinmiş tarix (1747-1870)

Guba Fortress – History Erased From the Face of the Earth (1747-1870)

Губинская крепость – история, стертая с лица земли (1747-1870)

Xülasə: Bu məqalə Azərbaycanın tarixi abidələrindən biri olan Quba qalası haqqındadır. Qubanın mərkəzində Hüseynli xan tərəfindən 1747-ci ildə inşa edilmiş qala divarları olmuşdu. Quba qalası şəhəri yadelli işğalçılardan müdafiə məqsədilə inşa etdirmişdir. Çar Rusiyasının yeritdiyi müstəmləkə siyasətinə uyğun olaraq Cənubi Qafqazda 1868-ci ildən başlayaraq bir sıra şəhərlərin müdafiə istekamları olan qala divarları sökülmüşdür. Bu siyasətə uyğun olaraq 1870-ci ildə Quba şəhərinin də qala divarları sökülmüş və bununla da xalqımızın daha bir tarixi abidəsi məhv edilmişdir. Hazırda unudulmuş qala haqqında məlumatların ictimaiyyətin və ölkəyə gələn qonaqların diqqətinə çatdırılması mühüm aktualıq kəsb edir.

Açar sözlər: arxeoloji abidə, maddi irs, Quba qalası, çar Rusiyası.

Abstract: This article is about Guba Fortress, which is one of the well-known historical monuments of Azerbaijan. In the center of Guba there was fortress walls built by Huseynali khan in 1747. Guba fortress was built to protect the city from foreign invaders. Based on the colonial policy of Tsar Russia, starting from 1868, the fortress walls of several cities were demolished in the South Caucasus. In accordance with this policy, in 1870, the castle walls of the city of Guba were demolished and thus another historical monument of our nation was destroyed. Currently, it is important to bring information about the forgotten castle to the attention of the foreign visitors and public.

Keywords: archeological monument, material heritage, Guba Fortress, of Tsar Russia.

Резюме: Эта статья посвящена одному из исторических памятников Азербайджана-крепости Кубы. В центре Кубы стояли стены этой крепости, которые были построены Гусейнали ханом в 1747 году. Это

крепость было построено для защиты население Кубы от туземных захватчиков. Связи с колониальной политикой царской России начиная 1868 года приосходила осознанное разрушение защитных стены некоторых городов. В 1870 году связи с этим было разрушено защитных стены города Кубы и был уничтожен еще один исторический памятник народа. В настоящее время предоставление информации общественности и гостей имеет очень большую и своевременную актуальность.

Ключевые слова: археологический памятник, материальное наследие, крепость Кубы, царская Россия.

Azərbaycanda dövlət tərəfindən qorunan qədim tarixə malik çoxlu sayda yerli və beynəlxalq əhəmiyyətli tarixi abidələr var. Lakin bugünlümüzdə qədər gəlib çıxmayan, işğalçılar tərəfindən dağıdılaraq yer üzündən silinmiş abidələrimiz də mövcud olmuşdur ki, bu gün onlar haqqında yalnız tarixi mənbələr vasitəsilə məlumatlar əldə edə bilərik. Belə abidələrdən biri çar Rusiyası tərəfindən dağıdılmış məşhurluq Quba qalasıdır. Bəzi tarixi mənbələrdə Quba qalası, Qudyal qalası kimi də təqdim olunur. Məsələn, Rus tarixçisi V.Konstantinov qalanı Qudyal qalası (yeni Quba) kimi qeyd etmişdir.(32)

Bundan başqa Şəşpərmahalı kəndlilərin general-mayor Reuttaiyul 1837-ci ildə etdikləri şikayətinə bəndində də Quba qalası, Qudyal qalası kimi göstərilmişdir. (17) Tarixi mənbələrə əsasən qeyd etmək olar ki, Quba xanlığının ərazisi, bu ərazidə olan kəndlər çox qədim tarixə malik olsalar da, Quba qalası və onun içərisindəki şəhər XVIII əsrin əvvəllərində inşa edilmişdir.

Azərbaycanın qədim tarixi və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Qubanın mərkəzində Bakının İçəri şəhəri kimi Hüseynli xan tərəfindən 1747-ci ildə inşa edilmiş qala divarları olmuşdu. Xanlıq mərkəzini Xudatdan Qudyal çayının sağ sahilində yerləşən indiki Quba ərazisinə köçürərək xan müdafiə məqsədilə şəhərin qala divarlarını inşa etdirmişdir. Çar Rusiyasının yeritdiyi müstəmləkə siyasətinə uyğun olaraq Cənubi Qafqazda 1868-ci ildən başlayaraq bir sıra şəhərlərin müdafiə istekamları olan qala divarları sökülməyə başlamışdır. 1870-ci ildə Quba şəhərinin də qala divarları məhz bu siyasətin qurbanı olmuş və bununla da xalqımızın daha bir tarixi abidəsi məhv edilmişdir. (39, s. 129) Çar Rusiyası tərəfindən dağıdılmış qalalar içərisində İrəvan, Lənkəran, Gəncə və s. qalaları da göstərmək olar.

Azərbaycan ərazisində tarixən çiy kərpicdən tikilmiş çoxlu sayda abidələr mövcud olmuşdur. Bunlardan Şomutəpə, Sarıtəpə, Qarğalartəpə (Qazax rayonu), Qaraköpkətpə (Füzuli rayonu), Gavurqala (Ağdam), I və II Kültəpə (Babək rayonu), Qaratəpə (Beyləqan rayonu), Sudaqlan (Min-gəçevir şəhəri), Antik Qəbələ (Qəbələ rayonu) və s. abidələri göstərmək olar. (30)

Quba qalası daxilindəki tikililərin əksəriyyəti və yeraltı tunellər bismiş kərpicdən tikildiyi halda qala divarları çiy kərpicdən inşa edilmişdir. *Hazırda* Qubanın mərkəzində yerləşən XIX əsrə aid Səkinəxanım, Hacı Cəfər və Cümə məscidləri, Gümbəzli hamam və digər abidələr qala divarlarının içərisində olmuşdur.

Hazırda nəinki Qubaya gələn qonaqlar, hətta yerli əhalinin əksəriyyətinin, xüsusilə gənclərin işğalçılara qarşı qəhrəmanlıq mübarizəsindən rəmzi olan Quba qalası və onun harada olması haqqında demək olar ki, heç bir məlumatı yoxdur. Yəqin ki, hər il Qubaya istirahətə gedən yerli və xarici turistlərin ağılına belə gəlmir ki, bu şəhərin mərkəzində qala divarları olub. Hətta hərdən adamda elə təəssürat yaranır ki, sanki tarixi mənbələrdə adı çəkilən Quba qalası heç olmamış, onun yerini müəyyən etməyə ümid etməyə belə dəyməz. Lakin "ümidsizliyin özündə də çoxlu ümidlər var" atalar sözlərini əsas götürərək naməlum, unudulmuş Quba qalası haqqında araşdırmalara başladığımızda çox bulanğı sular durulmağa başlayır.

Quba şəhər və kəndlərində söhbətlər apardığımız çoxlu sayda yaşlı sakinlərin bəziləri Qala divarlarının şəhərin hansı hissəsindən keçdiyini təxmini də olsa göstərə bilməsi gələcəkdə Qala divarlarının bərpasına olan ümidləri artırır. Qubanın yaşlı şəxsləri bildirirlər ki, son vaxtlara qədər ətraf kəndlərdən olan əhalidən Qubaya gedərkən həra getdiyini soruşduqda, "Qalaya gedirəm" deyə cavab vermişlər. Deməli yerli əhalinin az da olsa müəyyən hissəsi öz abidəsini unutmamış və qala haqqında məlumatları nəsil-dən nəsilə keçirərək bu günə qədər götürüb çatmışlar.

Quba qalası haqqında tarixi mənbələrdə kifayət qədər məlumat var. Hətta Azərbaycanın şimal torpaqlarını vahid dövlət halında birləşdirmək uğrunda həyatını qurban vermiş, görkəmli tarixi şəxsiyyət Fətəli xana həsr olunmuş filmdə də Quba qalası təsvir olunur.

Çar Rusiyasının müstəmləkə siyasətinə qarşı baş vermiş məşhur 1837-ci il Quba üsyanı haqqında yazılı mənbələrdə də qala haqqında məlumat verilib. Həmin məlumatda qeyd olunur ki, "Üsyançılar tərəfindən xan seçilmiş Hacı Məhəmməd Qubaya yaxınlaşdı və onun dörd verstliyində düşərgə saldı. Avqustun 30-da Qubanın mühasirəsi başlandı. Şəhər qala divarları ilə əhatə olunmuşdu." (1, s. 89)

Qubanın qala divarları və qalanın mövcud olduğu dövrdə Quba şəhəri haqqında müxtəlif tarixi mənbələrdə məlumatlar var. Bu məlumatlara əsasən 1796-cı ildə rus işğalçı ordusunun komandanı V.Zubovun rəhbərliyi ilə işğalçı yürüşdə iştirak etmiş hərbiçi tarixçilərdən F.F.Simanoviç, A.Q.Srebrov, İ.T.Drenyakin, P.Q. Butkov, A.I.Axverdovun əsərlərində rast gəlmək olur. (21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 32 və s.) Bundan başqa "Qafqaz təqvimi" adlı digər rus sənədlərində də qala divarları ilə əhatəyə alınmış Quba şəhəri

haqqında məlumatlar var (27, 31, 32) Bu mənbələr Rusiyanın işğalçılıq siyasətinə xidmət etdiyindən birtərəfli olmalarına baxmayaraq Qubanın XVIII əsrin axır-XIX əsrlər tarixinə aid bəzi qiymətli məlumatları həmin mənbələrdən almaq mümkündür. Bu mənbələrlə yanaşı Tiflisdə rus dilində nəşr olunmuş "Quba xanlarının sərəncamları" (37) adlı kitab da Quba haqqında qiymətli tarixi mənbə hesab olunur.

V.Konstantinov qeyd edir ki, 1744-cü ildə Quba qalası xanı Hüseynəli xan tərəfindən tikilib. Hüseynəli xan xanlıq mərkəzinə Xudatdan Qudaly Qalasına (Yeni Quba) köçürüb. 1851-ci ildə Quba qalasının yanında 2588 desyatin yararlı torpaq var idi. Şəhərin tikililəri və yəhudi qəsəbəsi Slobada ilə birlikdə 104 desyatin ərazini əhatə edirdi. Meşələr, kollar və otlaq sahələri 1138 desyatin təşkil edir. 1044 daş ev, 151 taxta ev var idi. Tanınmış xarici tacirlərin 58, xırda yerli tacirlərin isə 560 obyektı var idi. Yerli müsəlman əhalinin ticarət dövrüyyəsi 50.000 rubl təşkil edirdi. 1826-cı ildə Abba Mirzənin 10 günlük hücumu dövründə və 1837-ci ildə üsyançıların hücumu dövründə rus qoşunları qalada müdafiə olunmuşlar.

1831-ci ildə Qala ilə yəhudi Sloboda qəsəbəsini birləşdirən 126 sajen uzunluğunda taxta körpü tikilmişdi. Quba qalasının və yəhudi Sloboda qəsəbəsində daimi yaşayan əhalinin sayı: kişi cinsindən olanlar 5226, qadın cinsindən olanlar 3917, Hər iki cinsdən olanlar 9143 nəfər.

Əhalinin milli və dini tərkibi aşağıdakı kimidir:

Müsəlmanlar: kişi 5747, qadın 2897

Yəhudilər: kişi 1315, qadın 1297

Provoslavlər- kişi 488, qadın 48

Daimi yaşayan ermənilər: kişi 52, qadın 11

Kəndərdən gələnlər: 130

Katoliklər: 120

Qalada 50 dərz, 16 başmaqçı, 16 zərgər, xəncər-bıçaq düzəldən, 9 çarxçı, 2 lülpüsət (odlu silah düzəldən), 27 dəmirçi, 6 qalayçı, 64 papaqçı, 8 dülğər, 11 bəna 11, 23 çörəkçi, 20 dabbaxçı, 8 boyaqçı, 11 kütəxanaçı, 23 dəllək var idi. Mənbədə Qalada fəaliyyət göstərən məmurlar haqqında məlumat var. Həmin mənbədə qeyd olunur ki, 1831-ci ildə Qalada 23 kişi, 21 qadın məmur, 15 kişi, 17 qadın qanunların icraçısı var idi ki, bunlardan 9 kişi, 6 qadın könlüllü muzzulu xaricilər idi. (32, s. 334-339)

P.Q. Butkovun yazdığına görə Quba xanlığı 1796-cı ildə 8 mahaldan ibarət idi. Bunlar Quba, Rustov, Müskür, Şabran, Səadan, Bərmək, Xinalıç, Buduq mahalları idi. Bu dövrdə Quba xanlığında 6364 həyətdən ibarət 245 kənd olmuş, bu kəndlərdə 23147 nəfər əhali yaşamışdı. Əhalinin əksəriyyəti türk dilində danışmışdı. (25)

1796-cı ildə V.Zubovun komandanlığı altında rus qoşunları Dərbənd və Quba istiqamətində hücumə keçərkən Şeyx Əli xana Ağa Məhəmməd şah Qacara qarşı birlikdə müdafiə üçün sazış bağlamağı bir neçə dəfə təklif etsələr də rədd cavabı almışlar. Şeyx Əli xan bildirmişdi ki, rus imperatorluğunun rus qoşunlarının onun ərazisinə daxil olması haqqında fərmanını tanımır. Quba yaxınlığında dayanmış Qacar ordusunun möhtəşəm gücünü bilmək lazımdır. Rusların təklifinin qəbulu Qacar ordusu tərəfindən böyük dağıntılara səbəb olar və bundan daaz sayılı rus hərbiçiləri də ziyan çəkərlər. Əgər rus ordusu çoxlu sayda gəlsə onda qan axıdılacaq.

Rus qoşunlarının Dərbənd şəhərinə buraxılması tələbinə isə Şey Əli xan belə cavab verib ki, bu cavabı rusların Quba qalası ilə bağlı tələblərinə də aid etmək olar:

“Mən bunu edə bilmərəm. Çünki rus qoşunlarının şəhərə daxil olarsa, onlar mənzillərdə yerləşdirilməlidir. Bizim qanunlarımıza görə başqa dindən olanların evə buraxılması qəti qadağandır. Bizim adətlərə görə həyat yoldaşlarımız naməhrəmlə, başqa dindən olanlarla qarşılaşa bilməzlər. Bundan əhali arasında böyük sarsıntılar ola bilər.” (29)

Qubada əhali sayının digər şəhərlərlə müqayisəsi sübut edir ki, hətta XIX əsrin ikinci yarısında Bakıda neft sənəyi sürətlə inkişaf etdiyi dövrdə Qubada əhalinin sayı və artım səviyyəsi Bakıdan az fərqlənmişdi. Məsələn, əgər Qubada 1854-1857-ci illərdə 7907 nəfər yaşayırsa, bu dövrdə Bakıda 8374 nəfər, Gəncədə 15081, Şamaxıda 19733, Şəkiyə 17945, Salyanda 6746 nəfər, Şuşada 15194 nəfər sakin yaşayırdı. 1874-cü ildə, yəni 20 il sonra Qubada 11313 (əhali artımı 141,7%), Bakıda 14577 (185,3%), Gəncədə 18505 (124%), Şamaxıda 24133 (122,9%), Şəkiddə 20917 (117%), Salyanda 9088 (133,9%), Şuşada 20552 nəfər (156,1%) əhali yaşayırdı. (38)

Quba qalası haqqında müasir dövrdə Azərbaycan tarixçilərindən Abbasqulu Ağa Bakıxanov, İsgəndər bəy Hacınski, Şahin Fazil, T.Mustafazadə, Q.Abdullayev, A.N.Mustafayev, D.Axundov, S.İbişov, A.Əlixanlı, M.Xəlilov və başqaları öz əsərlərində Quba haqqında dəyərli məlumatlar veriblər. (2,3,4,6,7,8,9,10,12,18,19,20)

Qeyd olunan mənbələrdə əsasən Quba qalasının tarixi haqqında məlumat verilir. Lakin bir tikili kimi qalanın əhatə etdiyi sahənin və divarların ölçüləri, hansı materialdan tikilməsi və s. haqqında bu mənbələrdə məlumata rast gəlmək olmur. Bu baxımdan Quba qalası haqqında mənbələr içərisində görkəmli arxitektora, AMEA-nın müxbir üzvü Şamil Fətullayev-Fiqarovun rus dilində nəşr olunmuş “XVIII əsrin sonu-XIX əsrdə Quba şəhər tikintisinin inkişafı” adlı məqaləsi istisna təşkil edir. (5; 39)

İstedadlı alim Şamil Fətullayev-Fiqarovun əsərləri Azərbaycanın XVIII-XIX əsr şəhərlərinin arxitekturasının öyrənilməsində mühüm əhə-

miyyətlə malikdir. (38,39,40,41,42) Quba şəhərinin qala divarları haqqında onun tədqiqatlarını isə hələlik yeganə mənbə hesab etmək olar. Görkəmli alimin soyadının da Quba qalası kimi işğalçıların zavalına gəlməsi diqqəti cəlb edir. Sanki Quba qalası kimi Şamil Fətullayevin soyadındakı Fiqarov soyadı da dağıntıya məruz qalıb. Şamil Fətullayev-Fiqarov ad və soyadını eşitkiddə insanlarda bu soyadın Azərbaycan soyadından fərqli bir soya olması qənaəti yarada bilər. Lakin bu məsələni araşdırdıqda abidələrimiz kimi adlarımız, soyadlarımızın da rus işğalçıları tərəfindən bilərəkdən saxtalaşdırılmasına, şüurlardan silinməsinə çalışılmasına aid yeni bir faktın üzə çıxarılmasına nail olmaq mümkündür.

Həqiqət isə bundan ibarətdir ki, akademik Şamil Fətullayev Dərbəndin tanınmış şəxsiyyətlərindən olan, milyonçu, xeyriyyəçi Hacı Zülfüqar bəyin nəslindəndir. Lakin Azərbaycan dilini bilməyən, savadsız bir rus məmurunun Zülfüqarov soyadını bilərəkdən Fiqarov yazmaqla görkəmli alimin soyadını saxtalaşdırmışdır. Stalin dövründə isə alimin ana babası onu Hacı Zülfüqarayevovun nəvəsi kimi represiyalardan qorumaq üçün ona özlütün Fətullayev soyadını vermişdir. (5,s. 51)

Beləliklə Zülfüqarayev,Zülfüqarbəyli, Zülfüqarov və ya Zülfüqarlı kimi yazılmalı olan soyad Fiqarov kimi onun soyadına əlavə olunmuşdur. Yəni bu cür saxtalaşdırmalar və represiya təhlükəsi olmasaydı biz yaqın ki, görkəmli alimi Şamil Zülfüqarbəylikimi, özlütün haqiqi soyadı ilə tanıyardıq. Dağıntan, Gürcüstan, qərbi Azərbaycan və digər ərazilərdə yaşamış soydaşlarımızın bir çoxunun bu cür saxtakarlıqlarla rastlaşmasına, bu ərazilərdə tarixi abidələrimizin, yer adlarımızın, şəxs adları və soyadlarımızın saxtalaşdırılmasına aid çoxlu sayda faktlar mövcuddur.

Ş.Fətullayev-Fiqarovunrus dilində nəşr olunmuş “XVIII əsrin sonu-XIX əsrdə Quba şəhər tikintisinin inkişafı” adlı məqaləsində Quba şəhərinin qala divarları haqqında aşağıdakı məlumat verilir:

“Quba şəhərinin qala divarları üç kəmpirdən inşa edilmiş, narinqala və ya xan qəsrinə malik olmamışdır. Qalanın üç qapısı, Amsar, Bakı və orta qapıları, xan sarayının qarşısındakı meydandan başlanğıcını götürən 3 küçəsi olmuşdur. Qala çaydan saxsı borular vasitəsilə su ilə təmin olunurdu. Qalanın şərq hissəsi, yəni Bakı qapısı tərəf, qərb hissəsi ilə müqayisədə daha çox məskunlaşmışdı.

1811-ci ildən etibarən Quba qalasında ciddi möhkəmləndirmə işləri aparılmış, qərb və şərq tərəfdən qala divarları fleşlər vasitəsilə möhkəmləndirilmişdir. Cənub divarının mərkəzində bastion inşa edilmiş, bütün köhnə divarlar bərpə və təmir edilmişdir.

Ş.Fətullayev-Fiqarov Quba qalasının 1811-ci ilə aid hərbi planına istinadən qeyd edir ki, qala-şəhər Qudyalçayın yuxarı axarı boyunca qərb-şərq

istiqamətində uzanmaqla möhkəm olmayan çiy kərpicdən hörülmüş, hündürüylü 3-4 sajen (8,56 m), eni bir sajen (2,14 m) olan və 400 sajen (856 m) uzunluq və 130 sajen (278,2 m) eninə uzanan qala divarları ilə əhatə olunmuşdu." (39). *Qalanın mərkəzində 50 sajen (107 m.) ölçüdə bazar var idi. (32)*

1810-cu ildə Quba şəhərində (qalada) 310 həyətdən, Quba şəhər ətrafı Yəhudi qəsəbəsi (Kulqit) 124 həyətdən ibarət idi. Şəhər əhalisindən Şeyxəli xanın dövründə heç bir vergi yığılmırdı. (9, s.104-105)

A.İ. Axverdov qeyd edir ki, "Şeyxəli xanın dövründə Quba şəhəri ilə yanaşı, ətraf kəndləri də həddindən artıq dağıdılmış vəziyyətə düşmüşdür. Quba şəhərində özünü müdafiə etməyə hazır olan 500 nəfər kişi cinsli əhali yaşayırdı. Onlar xanın yaxın adamlarından ibarət olub ən yaxşı hazırlıqlı və üstün qoşun hissəsi sayılırdı. Xidmətlərinə görə xan onların hamısını kənd bağışlayıb" (9, s.105; 22, s.221)

Rus tarixçisi P. Butkov Quba qaləsindəki Xan sarayı haqqında qeyd edir ki, "Şeyxəli xanın evi zərif kərpicdən və yonulmamış daşlardan tikilməklə üzünməmişdir: bəzi otaqlar tamamilə üzünməmişdir və onlardakı sənətkar işinə təəccüblənməmək mümkün deyil. Alebastr üzərində oyma işləri isə elə səviyyədədir ki, təqlid edilməyə layıqdır. Plafonlargüllü rəsmlərlə bəzədilmişdir." (24)

1806-cı ilin noyabrın 11-də rus qoşunlarının Quba xanlığına işğal etməsindən, xüsusilə də 1806-1810-cu illərdə çar Rusiyasına qarşı mübarizədən və 1837-ci il üsyanından sonra Quba şəhərinin qala divarları müdafiə stəkamı kimi artıq öz əhəmiyyətini itirdiyinə görə qala divarları boyu qazılmış xəndəklər doldurulmuşdu.

Quba qalasının küçələri çox darısqal olduğundan çar Rusiyanın məmurları 1834-cü ildə Quba qalasında "məhəllələrin düzün inşası edilməsi və küçələrin Qubada yerləşən qarnizon tərəfindən rahat istifadə ediləcək hala gətirilməsi üçün" inşaat layihəsi təsdiq etmişlər. (36)

Çar Rusiyanın XIX əsrin 30-cu illərində baş vermiş üsyanları, o cümlədən 1837-ci il Quba üsyanını da yadırdıqdan sonra 40-cı il islahatlarına başladı. Quba şəhəri qala divarlarında kənarlara doğru genişlənməyə başladı. Bu dövrdə Qubada mütəşəkkil təşkil edilməsi planlaşdırma və inşaat işləri həyata keçirildi. Qısa zamanda şəhərdə tikilmiş kərpic və daş binaların sayı 780-ə çatdı. Lənkəran şəhərində 298 oxşar tikili var idi. Mütəqiyə üçün qeyd edək ki, bu dövrdə Qubadakı tikililər Lənkərandakılardan iki dəfədən artıq çox idi. (39)

Akademik Ş. Fətullayev XIX əsrdə Azərbaycan şəhərlərinin inkişafı ilə əlaqədar tarixi abidələrin, o cümlədən Quba qalasının sökülməsini öz əsərlərində daim tənqid etmişdir. Ş. Fətullayev 1873-cü ildə hazırlanmış Gəncə şəhər baş planında şəhər mərkəzi köklü dəyişikliyə məruz qalmaqla Gəncə

qalasının qaldırılmasını, həmçinin tarixi orta əsr qala divarlarının da dağıdılmasını yanlış hesab etmiş, Şəki, Şuşa və Lənkəran, əsasən də Bakı şəhərində orda əsr memarlıq abidəsi sayılan qala divarları və istehkam qurğularının saxlanması üçün vacibliyini göstərmişdir. O, Hacıkənd, Şuşa, Şəki, Quba, Lənkəran və digər şəhərlərin XIX və XX əsrin əvvəllərində tərtib olunmuş baş planlarına öz münasibətini bildirməklə onların məni və müsbət təərlərini göstərmişdir. (5, s.21-22)

Akademik Ş. Fətullayevlə yanaşı digər azərbaycanlı müəlliflər Quba qalasının daxilində olan tikililər haqqında məlumatlar vermişlər. Tarixçi Q. Abdullayev Hüseyyəli xan tərəfindən tikilmiş Xan sarayı haqqında yazır: "Bişmiş kərpicdən inşa olunmuş bu sarayın tavanı güllü şəkillərlə, divarları isə zəngin kirəc dekorasiyası və təsvirləri bəzədilmişdir." (18, s.189)

Quba əhalisi ilə qalanın yaxınlığında Qudyal çayın digər sahilində yerləşən yəhudi qəsəbəsinin əhalisi arasında daim yaxşı münasibətlər mövcud olduğundan rus mənəblərində məlumat verərkən bəzən bu əhalini ayırmayaraq bir əhali kimi qeyd edirlər. Quba şəhərinin tərkib hissəsi olan, lakin şəhər qaləsindən kənar, Qudyal çayın sol sahilində yerləşən yəhudi qəsəbəsinin tarixi mənbələrdə bəzən Kulqat, bəzən Yəhudi Slobodası, bəzən isə Qırmızı Sloboda kimi adlandırılmışlar.

Sloboda rus sözü olub "məhəllə" mənasını verir. Məsələn, XIX əsrin 50-60-cu illərində Bakıda malakanların yaşadığı ərazi "Malakan məhəlləsi (Молюканская слобода) adlanmışdır. Kulqat adı isə qəsəbənin yerləşdiyi ərazidən 3 km uzaqda 1731-ci ildə əsası qoyulmuş, yəhudilərin yaşayış olduğu qəsəbənin adıdır. Kulqat qəsəbəsi hərbi əməliyyatlar nəticəsində dağıdıldıqdan sonra, Quba xanı Hüseyyəli xan dağ yəhudilərinə xoş münasibətli olduğuna görə onları Quba qalasının yaxınına, Qudyal çayın sol sahilinə köçürərək burada yaşamaqlarına şərait yaradıb. (3)

Əvvəllər Yəhudi məhəlləsi adlansa da sovet Rusiyanın işğalı XI Qırmızı ordusu Azərbaycana daxil olarkən bu qəsəbədən keçidiniyə görə sovet dövründə bu ordunun şərafinə qəsəbə "Qırmızı qəsəbə" adlandırılıb. (16)

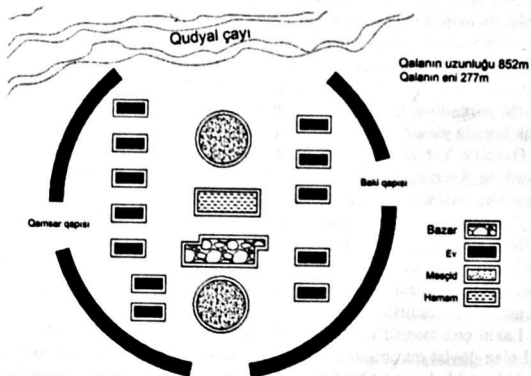
"İctimai Problemlərin Tədqiqi Assosiasiyası"nın (IPTA) mütəxəssisləri 12 ildən artıqdır ki, Quba şəhərinin qala divarları ilə bağlı elmi tədqiqatlar aparır. Bu araşdırmaların nəticəsi olaraq tərəfindən 2008-ci ildə "Unudulmuş qəhrəman Quba qalası" adlı məqalə nəşr olunmuş, aidiyyəti qurumlar qarşısında məsələlər qaldırılmışdır. (13)

Lakin çox təəssüf ki, Quba qalası ilə bağlı qaldırılan məsələlərə buna məsul olan dövlət qurumları heç bir reaksiya verməmişdir. Bu il Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyində aşkara çıxarılmış neqativ hallar bu sahəyə məsul olan şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunması, tarixi irsi qorunmalı olan dövlət qurumunda korrupsiya hallarının aşkara çıxarılması bəyanatının əsas

səbəblərini ortaya qoydu. Məhz bu cür yarıtmaz fəaliyyətin nəticəsidir ki, Quba qalasının şəhər divarlarından kənara çıxmaq üçün inşa edilmiş yeraltı tunellərin bir hissəsi 2011-ci ildə kanalizasiya xətləri çəkilərkən məsuliyyətsiz şəxslər tərəfindən dağıdılmışdır. Tünelin salamat qalan hissələri isə Quba şəhərin mərkəzi ərazisində, yerin altında öz xilaskarlarını gözləməkdədir.

"İctimai Problemlərin Tədqiqi Assosiasiyası" (IPTA) Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının yardımı ilə 2020-ci ilin iyul-oktyabr aylarında həyata keçirdiyi layihə çərçivəsində çar Rusiyası tərəfindən yer üzündən silinmiş Quba qalası haqqında elmi araşdırmaları davam etdirib. Assosiasiyanın mütəxəssisləri çoxlu sayda tarixi mənbələr toplanmalarına baxmayaraq qalanın təsvirini və ya layihəsini əldə etmək mümkün olmayıb. Buna görə də assosiasiya toplanmış məlumatlara istinadən Quba şəhərinin qala divarlarının layihəsini hazırlayaraq, ictimaiyyətin diqqətinə çatdırıb. (14,16 sentyabr 2020; 15,16 sentyabr 2020)

Fikrimizcə Quba qalasını kimi yer üzündən silinmiş, işğalçılar tərəfindən dağıdılmış, tarixi abidələrin yenidən tədqiq olunaraq bərpa edilməsinə ciddi ehtiyac var. Bu işlərin həyata keçirilməsi Azərbaycan tarixinin ağı və qara ləkələrdən təmizləməklə yanaşı, ölkədə turizmin inkişafına da yaxından dəstək verə bilər.

Ədəbiyyat Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. IV cild (XIX əsr). Bakı. — Elm. 2007. 504 səh. + 48səh. illüstrasiya.
2. Abbasqulu ağa Bakıxanov. Güllüstanı-İrəm. Bakı, 1951.
3. Əlixanlı A. Azərbaycanda yəhudilərin məskunlaşdırılması tarixindən. Tarix və onun problemləri" jur 2009 №3, s. 28
4. Fətullayev-Fiqarov Ş. Abşeron memarlığı. Bakı, 2013

5. İncəsənət və mədəniyyət problemləri. Beynəlxalq Elmi Jurnal 2014, N 2 (48)
6. İskəndər bəy Hacınski. Qubalı Fətəli xanım həyatı. Bakı, 1959
7. Mustafazadə T. Quba xanlığı. Bakı: Elm, 2005, 457 s
8. Mustafayev A.N. XVIII əsrin sonu XIX əsrin son qərinəsində şimal şərq Azərbaycanın etnodemoqrafik drumuna dair. Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. 2005, № 4, s.212
9. Salman İbişov. Quba xanlığı: əhali tarixi və azadlıq mücadiləsi. Bakı, 2012,336 sah.
10. Şahin Fazil. Quba tarixi. Bakı: Şərq-Qərb, 2016.
11. Tangudur S. Şamil Fətullayev-Fiqarovun həyatında memarlıq. 2010. Ege Basım/Istanbul.
12. Xəlilov M. Quba şəhərinin meydana gəlməsi probleminə dair. (Respublika arxeoloq və etnoqraflarının elmi konfransının materialları. Bakı 1992,s.28-39
13. Zülfüqarlı M.P. Unudulmuş qəhrəman Quba qalası. "525- ci qəzet" 19 dekabr 2008-ci il
14. "Bakı xəbər" qəz.
15. qhtxeber.az
16. http://theology.bsu.edu.az/az/content/da_yhudilrinin_qrmz_qsbsi
17. <https://www.google.com/search?q=1837-ci+il+Quba+%C3%BCsyan+Rus+dilində>
18. Абдуллаев Г.Б. Азербайджан в XVIII в. и взаимоотношения его с Россией. Баку, 1965.
19. Абдуллаев Г. Иранские происки против Кубинского ханства и Картли-Кახетинского царства в 1776 и 1778 и гг. Известия АН Азерб. ССР, 1960, № 4.
20. Ахундов Д. А. А 95 Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Б.: Азернешр, 1986. — 311 с.,
21. Анисимов И.Ш. Кавказские еврей-горцы. М., 1888.
22. Ахвердов А.И. Краткое описание кавказских народов./ История, География и Этнография Дагестана. Махачкала, 1958, с. 213-228.
23. Березин, И. (1850). Путешествие по Дагестану и Закавказью, 63-64.
24. Бутков, П. (1869). Материалы для новой истории Кавказа с 1722 г. 1803 гг., ч.1, 286.
25. Бутков П.Г. Выдержки из «Проекта отчета о персидской экспедиции в виде писем». 1796 г. - ИГЭД, М.,1958,с.204.)

26. Биберштейн М. Описание провинции расположенных на левом берегу Каспийского моря между реками Терек и Кура. / Научный Архив Института Истории НАН Азербайджана, (НАИИ), инвентар 466.
27. Город Куба, Кавказский календарь на 1846 г., 51.(s.50)
28. Дубровин Н. Закавказье от 1806 до 1866 гг. СПб. 1866.
29. Дубровин Н. Поход Графа Зубова в Персию в 1796 г.,с. прилож. оперативной карты похода гр. Зубова в Персию в 1796 г., и план осады Дербента. / Военный сбор.1874 г., №2-6.
30. Камил Мамедович М а м е д з а д е СТРОИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО АЗЕРБАЙДЖАНА (с древнейших времен до XIX в.) Баку 1983
31. Камеральное описание Кубинской провинции, составленное в 1831 году коллежским регистратором Хотяновским. Государственный Исторический Архив Азербайджанской Республики (ГИААР), Казенная экспедиция Верховного Грузинского правительства, ф. 24, оп. 1. дд. 342-345. 69. «Кавказский календарь» на 1847 г.
32. Константинов, В.. Куба – уездный город Дербентской губернии, Кавказский календарь на 1852 г., 335.
33. Мустафаев Дж. М. Северные ханства Азербайджана и Россия (конец XVIII — начало XIX вв.). — Баку: Элм, 1989. — 128 с.
34. Мамедов Н. История города Куба в XIX - начале XX вв. Диссер. на соиск. канд. истор. наук, Баку: 1989, 185 с.
35. Новрузова Дж. Архитектурные рисунки. Шамиль Фатуллаев-Фигаров. – Б., 2005.
36. Сумбатзаде А. Кубинское восстание. Баку: Изд-во Академии Наук Азербайджанской ССР, 1961,121 с.
37. Указы кубинских ханов. Тбилиси-1937.
38. Фатуллаев Ш. Градостроительство Баку XIX-нач. XX века. Ленинград, Стройиздат, 1978, с. 120
39. Фатуллаев, Ш. С. (1974). Градостроительное развитие города Кубы в конце XVIII и XIX вв (Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri (Ədəbiyyat, dilvə incəsənətseriyası), 1974,№1). Баку.
40. Фатуллаев Ш.С. Архитектура Азербайджана XIX – начала XX веков. Ав тореф. дисс... докт. архитектуры. – Б., 1979.
41. Фатуллаев Ш.С. Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX – начала XX века. – Л., 1986.
42. Фатуллаев-Фигаров Ш.С. Зодчество Апшерона. – Б., 2013.